

Кузьма Т. М.

ВАРІАТИВНІСТЬ ОБРАЗУ КНИГИ У СИМВОЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ БЕРЛІНУ

Стаття присвячена висвітленню шляхів реалізації політики пам'яті на прикладі маркування міського простору міста Берлін. На основі двох контрастних пам'яток архітектури „Бібліотека спалених книг” та „Сучасне книгодрукування” автор здійснює аналіз полярних варіацій символічного образу книги – святості її народження та трагічності загибелі, а також надає книзі дуалістичного лейтмотиву як механізму збереження пам'яті.

Ключові слова: місце пам'яті, образ книги, маркування міського простору.

Кузьма Т. Н. Вариативность образа книги в символическом пространстве Берлина.

Статья раскрывает пути реализации политики памяти на примере маркировки городского пространства Берлина. На основе двух контрастных памятников архитектуры „Библиотека сожженных книг” и „Современное книгопечатание” автор осуществляет анализ полярных вариаций символического образа книги – святости ее рождения и трагичности гибели, а также придает книге дуалистический лейтмотив как механизм сохранения памяти.

Ключевые слова: место памяти, образ книги, маркировка городского пространства.

Kuzma T. M. The variability of book's image in symbolic space of Berlin.

The article deals with the politics of memory implementation as an example of symbolic marking of urban space of Berlin, which was home to many elements of the „mechanism of memory”. Depending on the interpretation of one and the same character it can sacralize the memory of various events and represent their different interpretation. Based on two contrasting architectural monuments, „The Library of Burned books” and „The modern typography”, the author analyzes the symbolic image of polar variation of the book, holy birth and tragic death, and gives the book a dualistic leitmotif as a monument of preservation mechanism of memory.

The monument of „The Library of Burned books” of Israeli sculptor Micha Ullman outside, perhaps is the most modest of those that mark the crimes of the Nazi era in Germany. It is shown the essence of the memorial – unavailable empty room symbolizes the idea of vulnerability and loss. A highlight below underlines the main idea of the composition that the burning of books has not destroyed the light of knowledge.

A huge sculpture of „The modern typography” in contradistinction to the previous excellent image reflects the grandeur of the invention of the printing press and thought-provoking book about the importance and its role in life of modern personality, as if demonstrating the sanctity of mechanism of book birth.

The author infers that the image of the book can be used not only as a tool for knowledge transfer from generation to generation, but also as a means of transmission of thoughts, feelings and signals of glory, vulnerability and manipulation of the invention.

Key words: place of memory, image of the book, urban space marking.

Образи – реальність, у якій повсякчас функціонує індивід. Вони виникають й функціонують в його уяві. При цьому та чи інша частина образів поступово перетворюється на символи, котрі, спільно з іншими елементами „зовнішньої

атрибутики” міст чи інших населених пунктів, формують їхній соціокультурний простір. Йдеться, скажімо, про місця пам'яті, які відображають образи й ту символіку увіковічення, що визріли у свідомості скульптора.

Розмірковування над природою образу дозволяють стверджувати, що він, будучи продуктом інтелектуальної думки різних особистостей, може виражатися „назовні” в неоднакових символічних знаках. Їх варіативність є очевидною із врахуванням того, що одна й та ж подія може продукувати в свідомості представників культурних еліт різні семіотичні „позначення”. Це пояснюється різними причинами: адже варіативність символів, що репрезентують пам'ять про конкретні події минулого, зумовлена не тільки відносно значною частиною тих представників красного письменства, скульпторів, режисерів тощо, які розмірковують над ними, але й тими світоглядними цінностями, що вони їх обстоюють.

На доказ нашого судження назвемо контрастну варіативність використання образу колосся на радянському й пострадянському (власне – українському) просторі. У першому випадку йдеться про послугування символізмом колоса як ознакою достатку, звитяги працівників села, що послідовно використовувався в невибагливих архітектурних композиціях у багатьох радянських колгоспах. Інший символізм колосся закладено в концепції Національного музею „Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні”, що в Києві: скульптура дівчинки з колосками в руках на площі Пам'яті, що оточена жорнами, символізує трагедію позбавлення жертв геноцидів основного продукту харчування.

На тлі наведених прикладів очевидним є те, що, в залежності від інтерпретації одного й того символу, він здатен сакралізувати пам'ять про різні події, репрезентувати їх різну інтерпретацію. Така варіативність образотворення визначається низкою причин. Поруч із вищезгаданою – відмінність політичних поглядів скульпторів та інших представників культурних еліт – важливо констатувати фактори часу, ліберальності режиму, за якого вони працюють, їхню здатність до неконформізму тощо.

У розлозі переліку прикладів сформульованої вище гіпотези – образ книги. Роздуми над ним дають право констатувати, що він може використовуватися передусім з метою увіковічення унікального інструменту передачі знань з покоління в покоління. Тим часом зосередження уваги на конкретному місті – Берліні – дає підстави констатувати: символізм книги в столиці Німеччини використано в значно ширшому дискурсі.

У нашому дослідженні ми зосередимося на аналізі двох варіацій символічного образу книги крізь призму маркування міського простору Берліну.

Складається враження, що схема спорудження пам'ятників є простою і логічною. Втім насправді вона містить в собі багато прихованих функцій. Основною з них є перетворення „порожнього” простору в соціально осмислений, адже міський простір і його символічні місця задають моделі життєвих пріоритетів, консолідують людей, які мають спільну історію, спільну гордість чи трагедію. Такі „автентичні місця” є зоною контакту теперішнього з минулим. „Велика сила пам'яті притаманна місцю” – ця фраза Цицерона у концентрованому вигляді виражає сутність місця для пам'яті [1, с. 14]. Місце зв'язане з людськими долями, переживаннями, спогадами, частково проектується на нього за допомогою пам'ятників.

У цьому контексті стає важливим когнітивний характер сприйняття пам'ятника містянами, смисловий посыл конкретного меморіалу. Без нього пам'ятник перестає нести сакральний сенс, стає швидше елементом міського декору, місцем орієнтування.

Однією із характерних ознак німецького маркування публічного простору є скульптурно-монументальний заклик сучасного суспільства до майбутніх поколінь про

пам'ять катастроф, людських жертв і трагедій. Саме тому невід'ємним елементом політики пам'яті в Німеччині стало засудження злочинів націонал-соціалізму. Визнання геноциду європейських євреїв як історично безпрецедентного феномену лягло в основу політичної самосвідомості ФРН. Сучасний Берлін репрезентує культуру пам'яті, якою могла б керуватися німецька історична політика; він став домівкою для багатьох елементів „механізму пам'яті”. Створення меморіалу в пам'ять убитих євреїв Європи (2005 р.), меморіалу пам'яті гомосексуалістів (2008 р.), пам'ятника ромам (2012 р.), меморіалу репресованим членам Рейхстагу (1992 р.), меморіалу жертвам насильницької евтаназії (2008 р.) як невинно убитим нацистським режимом покликане як би компенсувати моральну відповідальність Німеччини. Спорудження цих архітектурних пам'яток є свого роду апогеєм історичної політики та політики пам'яті в Німеччині: вперше народ ставив у центрі своєї столиці пам'ятники власній провині.

У міському ландшафті німецької пам'яті не лише у традиційно звичному мистецтвознавчому, але й в історично-культурологічному аспекті особливо вирізняється незвичне архітектурне творіння – Бібліотека спалених книг (інша назва – Затонула бібліотека) на площі Бебельплац у Берліні, зведене у пам'ять про подію, що сталася на цьому місці 10 травня 1933 р. – публічне спалення нацистами близько 20 тис. творів 149 авторів. Найрізноманітніші за жанром і спрямуванням книги об'єднувало те, що лідерам нацистської партії здавалося „неарійським” за духом.

Актом книгоспалення нацистський режим хотів, щоб університети записали їхній ідеології на „крові та ґрунті”. Через три місяці після приходу до влади Гітлера вогнища мали дати ясно зрозуміти: „націонал-соціалістична революція” не зупиниться – як пізніше написав нацистський автор Ганс Йост, „перед столами, на яких вона писалася” [6].

Подібне аутодафе мало на меті залякати пересічних німців, які звикли поважати друковане слово, а також заручитися підтримкою молоді в демонстрації новою владою свого радикалізму. Революційний запал і юнацька амбітність студентів були вміло використані у майбутній інквізиції книг.

Такий заклик збентежив суспільство. „Антисемітизм став загальним надбанням німців”, – писав історик Гьотц Алі у своїй книзі „Чому німці? Чому євреї?” [6]. Книжкові торговці активно підтримували нацистів у відборі літератури, а біржове видання офіційно опублікувало список заборони. До нього потрапили книги Генріха Манна, Еріха Кестнера, Артура Шнітцлера, Ліона Фейхтвангера, Курта Тухольски, Стефана Цвейга, Рікарди Хух, Зигмунда Фрейда та багатьох інших – всі вони вважалися „аморальними” і „декадентськими”. Як правило, авторами були передусім соціалісти, пацифісти та євреї. Винищення цілилося на духовні основи ненависної нацистам Веймарської республіки. Нація мала доказати, що вона „очистилася ззовні та зсередини”, як зазначав головний нацистський пропагандист Йозеф Геббельс [14].

Спалювання книг відбувалося не лише на берлінській площі, а й у більш ніж 20 містах Німеччини. Винятком стала бібліотека у Лейпцигу, пізніше перетворена в Німецьку національну бібліотеку, де працівники потайки поховали книги, що підлягали спаленню. Нацисти відкрили відверте цькування німецької культури, відомих письменників тих років та їхні праці. Безумовно, такий акт вандалізму викликав обурення міжнародної спільноти.

На жаль, цей вчинок не був унікальним в історії Німеччини. Ще в 1817 р. німецькі студенти-націоналісти на Вартбургському фестивалі в пам'ять про „битву народів” проти військ Наполеона кинули у вогонь і спалили „Кодекс Наполеона” і твори єврейських авторів. Після цього Генріх Гейне у 1820 р. в трагедії „Альмансор” написав: „Це була лише прелюдія, там, де спалюють книжки, згодом спалюватимуть і людей” [6]. Він мав рацію: нацистське книгоспалення було тільки передумовою до масового вбивства цілих етнічних груп.

Сучасна Німеччина соромиться події 1933 р. Починаючи з 1947 р., щорічно 10 травня в Німеччині відзначають як День пам'яті про публічне спалення книг.

У 1993 р. урядом Берліну було оголошено конкурс щодо культурної трансформації історичного місця Бебельплац. Через рік відбулося відкриття унікального меморіалу – „Бібліотеки спалених книг” авторства ізраїльського скульптора Міхи Ульмана, батьки якого ще в 1933 р. мігрували з Німеччини [10, s. 1078].

Пам'ятник, який ззовні, мабуть, найскромніший з тих, що відзначають місця злочинів нацистської епохи в Німеччині, представляє собою великий квадратний підземний простір завглибшки 5 метрів, де вбудовані порожні білі стелажі бібліотеки місткістю для 20 000 томів, що йдуть під землю і закриті зверху товстим склом. Пустота підсвічується знизу, що підкреслює основну ідею композиції – спалення книг не знищило світло знань. Поруч на табличці міститься надпис: „На цій площі 10 травня 1933 р. студенти-нацисти палили книжки”, а також використана пророка цитата Г. Гейне, книги якого були також спалені [9].

В уявленні Міхи Ульман бібліотека, книга є засобом заповнення факту відсутності євреїв у країні, яких називають „народом книги”. Згідно юдаїзму, враховуючи примусове переселення та діаспору, „книга” трактується як традиція та опір [13, s. 126]; вона розглядається як символічне місце притулку для існування єврейських традицій. Не зображення, а слово стало центральним медіумом для передачі історії єврейських страждань.

М. Ульман описує свою бібліотеку як камеру-обскуру (темне приміщення з одним малим отвором). У склі відбивається докільця, люди і хмари. На його думку, розуміння відбувається в кожного в голові. „Пам'ять зовсім не залежить від сучасності. Пам'ять не видно, можна тільки відчутти, свідомо випробувати. Бебельплац – це місце знань. Те, що ми бачимо у пам'ятнику, дуже мало, це пусте місце, порожня бібліотека. Просто поглянь всередину. Є кімната для того, щоб знали, або те, що хотіли б бачити і знати...” [5, s. 26].

Професор Берлінського університету мистецтв Стефані Ендліх у своєму есе наголошує на важливій місії, яку Ульманова бібліотека відіграє у міжнародному мистецькому дискурсі. На відміну від Меморіалу пам'яті убитих євреїв Європи в Берліні, бібліотека не спрямовує погляд на кінцевий результат – винищення і геноцид, а сягає начал, які були глибоко вкорінені в повсякденному житті людини та суспільства [12].

С. Ендліх розділила Меморіал Ульмана на дві кімнати – негатив-простір і абстрактно всеосяжний простір. В образі порожньої бібліотеки поєднуються втрата і наявність. Книги існують у голові відвідувача і як предмети, і як інтелектуальний контекст. Негативний простір має сприйматися як серйозна метафора, як земельний отвір або укриття, яке закрито для доступу людини. Нічне освітлення інтерпретується нею як енергетичний центр, вічне світло, а скляна пластина є відображенням взаємодії між внутрішнім і зовнішнім, уявою і реальністю. „Перекладина здається дуже крихкою, заставляє тривожитися, що можна втратити рівновагу і провалитися в прірву. І іноді важливо знати, що десь щось існує, те, чого ми не можемо відразу побачити...” [11, s. 27].

Дійсно, тема порожнечі використовується не досить часто, вона має місце в ідеях більш новітнього мистецького меморіалу. Скажімо, Зниклий будинок Крістіана Болтанського в тому ж Берліні або 12-метровий в землю фонтан Зигмунда Ашрота в Касселі тощо – всі вони вражають незвичайним оригінально-скромним скульптурним підходом, який здійснює потужний емоційний вплив.

Архітектурна композиція „Бібліотека спалених книг” відрізняється від інших проєктів у Берліні не тільки в його просторових вимірах, які повинні стимулювати до

колективного обговорення минулого, до усвідомлення національної провини і відповідальності. З реалізацію проекту М. Ульмана Бебельплац не втратила своєї автентичності. Не перший погляд видно тільки порожнє місце в його історичному вигляді, і тільки коли підходи до середини площі, саме там, де горіли книги, бачиш пам'ятник: недотушена порожня кімната, яка репрезентує ідею вразливості та втрати. Підземний простір завжди освітлений, його видимість трансформує матеріально неіснуюче, невидимість книг через пам'ять зворотнього усвідомлення того, що було знищено. „Нахиліться, тоді ви зрозумієте, що опера, собор, факультет відображаються в склі”, – розмірковує дідусь, друг сім'ї Ульман, який іноді приходив на це місце і пояснює відвідувачам багатоплановість меморіалу, – „Свобода мистецтва, науки, релігії річ неминуща. Вона повинна бути захищена” [8]. Цей меморіал постає в усій тонкості та красі і, можливо, саме завдяки цьому проявляється його суть як метафори потенційних небезпек сучасного суспільства. „Бібліотека спалених книг” містить подвійний лейтмотив, дуалістичний предмет сакралізації, оскільки пам'ятник книзі – це пам'ятник засобу збереження пам'яті.

Події 1933 р. знайшли своє відображення ще в одній скульптурі – „Сучасне книгодрукування”, яку було монтовано в Берліні на площі Бебельплац 21 квітня 2006 р. в рамках виставки „Ласкаво просимо до Німеччини, країни ідей”, присвяченій Чемпіонату світу з футболу в Німеччині в 2006 р. Цей двадцятиметровий пам'ятник вагою 35 тонн складався із 17 книг німецьких авторів, які розміщалися одна на одній стопкою. Скульптура встановлювалася в пам'ять про Йогана Гутенберга, німецького винахідника сучасного друкарського верстата (1450 р.), яким було вперше надруковано латинську граматику Доната, кілька папських індульгенцій та дві Біблії. Однак місце розташування пам'ятки було вибрано не випадково: саме на тому місці, де нацисти понад 70 років назад здійснили акцію вандалізму над книжками.

Логічність задуму підкреслюється тим, що чимала частина зазначених в скульптурі авторів – це „спалені автори” або ті, що мігрували з Німеччини в 1933 р. Безумовно, сучасні німці пишаються такими літературними постатями, величність пам'ятника це засвідчує і спонукає до роздумів про важливість книги та її роль в житті сучасної особистості.

Дизайн „Сучасного книгодрукування”, як і інших пам'ятки в цьому проекті, був задуманий і реалізований берлінським дизайнерським агентством „Scholz & Friends Identify” під патронатом президента Німеччини Хорста Кюллера. Британська газета „The Times” відразу ж прокоментувала такий підхід тим, що німці відмовляються від свого традиційного песимізму [16]. Виставка тривала до кінця вересня 2006 р., наприкінці якого цю скульптуру було демонтовано. Проте „Сучасне книгодрукування” залишило глибокий слід в пам'яті німців та гостей країни як нагадування про велич і мудрість цього виду творчості.

Значимість цього символічного тандему пам'яток скульптурно-архітектурного мистецтва на шану книзі засвідчує їх полярність: скульптура „Сучасне книгодрукування” ніби демонструє святість механізму народження книги, а „Бібліотека спалених книг” – навпаки відображає злочин проти книги, її загибель.

Вивчаючи обрану проблему, звернемо увагу й на цікаву комеморативну практику: за ініціативою Юргена Брайта і Каті Капеллен щорічно з 2009 р. 10 травня на Бебельплац проводиться акція „Місце для читання” [6]. На 50-і стільцях розкладаються книги авторів, щоб зберегти пам'ять про тих, хто постраждав у результаті спалювання книг. Колір крісел – червоний, помаранчевий і сірий, що символізує вогонь і попіл.

А в 2010 р. ізраїльський автор Хаїм Беер презентував переклад на німецьку мову свого роману „Бебельплац”, в якому це місце і пам'ятник спаленим книгам зіграли головну роль [7]. За словами керівника Центру європейсько-єврейських досліджень

імені Мойсея Мендельсона Юліуса Шепса, „Бібліотека спалених книг” постає як більш дієвий меморіал книги, ніж обеліски з каменю або заліза” [15].

Сучасна політика пам'яті Німеччини базується на імперативі „Ніколи більше”, який передбачає, що історія повторюється і що необхідно запобігти цим повторенням; він звучить як заповідь людству пам'ятати про трагічні події. В найближчому майбутньому вже не залишиться очевидців нацистських злочинів, тому культура пам'яті стоїть на порозі значних змін. Переосмислення минулого може означати тільки самокритичне усвідомлення негативних подій та їх наслідків, усвідомлення того, чого не можна робити, щоб суспільство не втратило духу людяності. А меморіали як символи історико-політичного, історико-етичного просвітництва зберігають пам'ять про історію ще й у тому сенсі, що вони допомагають молоді будувати „мости” між теперішнім і минулим, коли того вимагають гострі проблеми сучасності: скажімо, проблема неонацизму або використання потенційно небезпечних „аргументів” в актуальних дискусіях на тему інтеграції тощо. Німецький філософ Теодор Адорно з цього приводу зазначав: „Переосмислення минулого” означає критичну роботу над пам'яттю про минуле” [4, с. 565]. У Німеччині політика пам'яті ні в якому разі не обмежена власне політичною сферою. В її розробку, поряд з політиками та публіцистами, залучені також представники інших професійних груп з різними інтересами та стратегіями, які вони привносять в осмислення історії, до нашого прикладу – архітектори та дизайнери. Саме такий підхід до злочинного минулого одночасно означає роботу над історією громадянського суспільства в майбутньому.

Німецький історик Фолькхард Кнігге, вказуючи на низку історико-політичних подій недавньої минувшини Німеччини щодо подолання минулого, характеризує ці заходи в цілому як „націоналізація негативної пам'яті”, зазначаючи, що вона обумовлена не цілісним політичним рішенням, а низкою партикулярних, а частково суперечливих інтересів та ініціатив. Ця інституціоналізація та націоналізація негативної пам'яті, підкреслює Ф. Кнігге, „є в історичному плані новою, безпрецедентною, а в порівнянні з іншими країнами, доволі унікальною”. Новим тут є те, що пам'ять звернена не до страждань, пережитих в результаті злочину, а до власне самого скоєного злочину і прийняття відповідальності за злочин. „Негативна пам'ять – це пам'ять злочинця, а не пам'ять жертви” [3].

Незважаючи на те, що німці послідовно здійснюють переосмислення/подолання минулого, совісно і відповідально переживають свої колективні спогади, ландшафт німецької пам'яті часом дає тріщини в найнесподіваніших місцях. Так, німецький письменник Мартін Вальтер, отримуючи в 1998 р. Премію миру Німецької книготоргівлі, розкритикував концепт „Боргу пам'яті”, виступив проти „ритуалізації” суспільної пам'яті і за перенесення конфлікту з націонал-соціалізмом на рівень індивідуальної совісті, вважаючи, що „ганьбу Німеччини використовують в цілях, які не мають жодного стосунку до минулого” [2, с. 28].

Втім, у демократичних плюралістичних суспільствах природою передбачено різне, подекуди навіть суперечливе тлумачення минулого. І лише шляхом дискусій можна переосмислити негативне минуле, а також вибачити один одного. Адже подолання минулого може відбутися не через комунікативне мовчання, а лише через процес згадування. Принцип „пробачити й забути” не спрацює, і це – найважливіший висновок сучасної політики пам'яті Німеччини.

Підводячи підсумки аналізу символічного маркування міського простору Берліну на тлі наведених прикладів, ми доходимо висновку, що образ книги можливо використати не лише з метою увіковічення унікального інструменту передачі знань з покоління в покоління, а й як семіотичний засіб трансляції думок, почуттів і сигналів про величність та сакральність цього винаходу, його

вразливість та маніпулятивність. Столиці Німеччини вдалося унікально продемонструвати полярність символізму книги, протилежність двох парадигм – від процесу народження книги, ототожнення її зі світлом та величчю і до злочинних діянь, що призвели до варварської загибелі цього шанованого скарбу матеріальної культури людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика [пер. с нем. Б. Хлебников] / Алейда Ассман. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
2. Вельцер Х. История, память и современность прошлого / Гаральд Вельцер // Неприкосновенный запас. – М., 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 28–29.
3. Книге Ф. Помнить о преступлениях. Осмысление холокоста и геноцида / Ф. Книге ; под ред. Норберта Фрая. – Мюнхен : С. Н. Beck. – 2002.
4. Adorno Th. W. Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit? // Adorno Th. W. Gesammelte Schriften. Bd 10 / II. – Frankfurt a. Main, 1977. – S. 555–572.
5. Akademie der Künste: Anmerkungen zur Zeit, Heft 37: „Grund zu erinnern“. Protest für den Erhalt des Mahnmals zur Bücherverbrennung von Micha Ullmann, Berlin. – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.hgb-leipzig.de/mahnmal/ulman.html>
6. Bebelplatz: Wo die Nazis vor 80 Jahren Bücher verbrannten [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.berlin.de/tourismus/insidertipps/3054987-2339440-bebelplatz-wo-die-nazis-vor-80-jahren-bu.html>
7. Be'er Ch. Bebelplatz / Ch. Be'er. – Berlin : Berlin Verlag, 2010. – 318 s.
8. Das Mahnmal von Micha Ullman auf dem Bebelplatz in Berlin [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.buecherverbrennung33.de/mahnmal.html>
9. Die „Versunkene Bibliothek“ am Bebelplatz – Denkmal zur Erinnerung an die Bücherverbrennung [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blog.inberlin.de/2012/11/die-versunkene-bibliothek-am-bebelplatz-denkmal-zur-erinnerung-an-die-buecherverbrennung/>
10. Dubrau D. Architekturführer Berlin-Mitte / D. Dubrau. – Band 2. – Berlin, 2009. – S. 1078–1079.
11. Endlich S. Empfindliche Balance / S. Endlich // Akademie der Künste: Anmerkungen zur Zeit, Heft 37 / „Grund zu erinnern“. Protest für den Erhalt des Mahnmals zur Bücherverbrennung von Micha Ullman. – Berlin. – 2003. – S. 25–29.
12. Endlich S. Gedenken und Lernen am historischen Ort. Ein Wegweiser zu Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus in Berlin / S. Endlich, Th. Lutz ; hrsg. von der Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 3., durchgesehene und korrigierte Aufl. – Berlin. – 1999.
13. James E. Young. Nach-Bilder des Holocaust in zeitgenössischer Kunst und Architektur / E. James. – Hamburg. – 2002. – S. 126–133.
14. Goebbels-Rede zur Bücherverbrennung auf dem Opernplatz in Berlin [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.buecherverbrennung33.de/goebbelsrede.html>
15. Lüpke M. Cultural incineration: 80 years since Nazi book burnings [Електронний ресурс] / Marc Lüpke // Deutsche Welle. – 16. Mai 1933. – Режим доступу : <http://www.dw.de/cultural-incineration-80-years-since-nazi-book-burnings/a-16798958>
16. Ulrich P. Ideenloses Land der Ideen / P. Ulrich // Berliner Zeitung. – 22. April, 2006.